

АНУ-ЫН УЛС ТӨРИЙН СИСТЕМ

Ё.Довчин

МУИС-ийн Улс төр судлалын тэнхмийн эрхлэгч, профессор

АНУ нутаг дэвсгэрийн хэмжээгээрээ Орос, Канад, Хятадын дараа дэлхийд дөрөвдүгээрт ордог. Америк зүүн, баруун талаараа хоёр их далайгаар хүрээлүүлж, хойгуур урдуураа төдийлөн “цэрэг дайнч” гэхээргүй хоёр улстай хиллэдэг нь нутаг дээрээ дайн тулаан хийлгүй, гадаадад энх тайванч бодлого баримтлах таатай боломж олгож иржээ. Гэвч тив алгасдаг пуужин, өвч зэвсэглэсэн усан доогуур шумбагчг завь гарч ирсэн нь энэхүү газар зүйн байршил АНУ-ыг дэлхийн улс төрийн үйл явцаас тэр бүр хол тасархай байлгаж чадахгүй гэдэг нь тодорхой болсон бөлгөө.

АНУ хүн амаараа (2011 оны байдлаар 311 сая хүнтэй) Хятад, Энэтхэгийн дараа дэлхийд гуравт ордог. Энэ нь АНУ оршин тогтносон 215 жилд хүн ам нь 679 хувиар өссөн гэсэн үг ажээ. Дэлхийн өнцөг булан бүрээс 50 сая хүн цагаачлан ирсэн нь өрнөдийн соёл иргэншлийн түүхэнд томоохонд тооцогдох шилжилт хөдөлгөөн байв. Иймээс Америкийг цагаачдын эх орон гэж нэрлэх нь зүй ёсны хэрэг. Тухайлбал, уугуул иргэд нь хүн амынхаа 2,6 хувийг, үлдсэн хэсгийг гадаадаас ирж суурьшигчид, тэдний үр сад эзэлдэг ажээ.

АНУ дэлхийн хамгийн хүчирхэг эдийн засагтай орон. Түүний үндэсний нийт бүтээгдхүүн 1995 онд 7,5 тэрбум доллар байсан 2011 оны байдлаар 15097 тэрбум долларт хүрчээ. Нэг хүнд ногдох дотоодын нийт бүтээгдхүүн 48442 доллар байна. Америк доллар олон улсын валютын харилцааны үндсэн нэгж хэвээр байна. Гэхдээ зарим эдийн засагчид америкийн эдийн засгийн өсөлтийн хурд саарсан, олон жилийн турш том зээлдүүлэгч орон байснаа өртэй (зөвхөн 1997 он гэхэд үндэсний дотоод өр 5,2 миллиард долларт хүрсэн) улс болсон, төсвийн алдагдал өссөөр байгаа зэргээс үүдэн түүний эдийн засгийн ноёрхол ард үлдсэн гэж тайлбарлах нь бий. Гэвч тухайлбал, төсвийн алдагдлыг багасгах талаар ерөнхийлөгч Клинтон үеэс шийдвэрлэх алхам хийж чадсан байна. Гэхдээ \$40 тэрбумын хохирол учруулсан 2001.09.11-ний террорист халдлага, \$522 тэрбумыг залгисан Иракийн дайны хор уршиг өнөөдөр ч америкийн эдийн засагт туссаар байгааг мэргэжилтнүүд сануулсаар буй. Одоо дэлхийн санхүү-эдийн засгийн хямралын нөхцөлд эдийн засгийн өсөлтөө хадгалах, ажилгүйдлийг бууруулах нь АНУ-ын төрийн бодлогын үндсэн чиглэл болж байна.

Америкийг хүмүүс капиталист үзэл санаа, чөлөөт зах зээлийн өрөсөлдөөн, чөлөөт бизнесийн сонгодог жишээ гэж ойлгодог. Америкчууд ч индивидуаль соёлоороо, хүний эрхээрээ бахархдаг. Иймээс тэр ойлголтыг буруу гэх аргагүй. Гэвч америкийн төр чөлөөт эдийн засгаа тэр чигт нь зах зээлд даатгадаг гэвэл дэгсдүүлсэн болно гэж судлаачид бичдэг. Жишээлбэл, америкийн засгийн газар америкийн бизнестээ тусалдаг. Засаглалын байгууллагууд эдийн засгийн маш өндөр өртөгтэй шинжилгээ судалгаа хийж, үр дүнг нь хувийн компаниудад үнэ төлбөргүй өгдөг. Конгресс америкийн үйлдвэрлэгчдийг хамгаалж аж үйлдвэрийн тодорхой нэрийн бараа таваарын импортод тоо хэмжээ тогтоодог. Жинхэнэ чөлөөт зах зээл ямар хөлс олгохоос үл хамааран хөдөлмөр эрхлэж буй хүн бүрт тогтоосон хэмжээнээс доош цалин хөлс олгохгүй байхыг холбооны хуулиар баталгаажуулсан байдаг. Америкчууд хэдийгээр чөлөөт бизнесийн давуу талыг мэддэг ч төрд даатгалтай бизнес эрхлэхийг эрхэмлэдэг байна.

АНУ эдүгээ дэлхийн улс төрийн бодлого, олон улсын тавцан дээрх гол тоглогчдын нэг юм. XIX зууны сүүл хүртэл АНУ-ын гадаад бодлого дэлхий дахинаас тусгаарлагдмал байсан гэж болно. Гагцхүү Испани-Америкийн дайн (1898), Орос-Японы хоорондын энхийн гэрээнд (1905) Теодор Рузвельт зуучилсан, дэлхийн I дүгээр дайны төгсгөлд (1917) АНУ оролцсон тэр цагаас гадаад бодлогод нь эргэлт гарчээ.

1945-1989 онд дэлхийн улс төрийн бодлогыг “Хүйтэн дайн” тодорхойлж байсан бөгөөд эсрэг хоёр талыг АНУ, ЗХУ гэсэн хоёр хэт их гүрэн толгойлж байв. 90-ээд оны эхээр “хүйтэн дайн” дууссан ч АНУ-ын гадаад бодлого олон улсын өнөөгийн нөхцөлд “хүйтэн дайн”-ы үеийнхээс ч дутахааргүй нарийн төвөгтэй сорилтуудтай тулгарч байна. АНУ нь Их Британи, Франц, Хятад, ОХУ-ын хамт “цөмийн зэвсэгтэй гүрнүүдийн клуб”-ын гишүүнд багтдаг. “Хүйтэн дайн”-ы дараа ч цөмийн зэвсэгтэй орнуудын тоо нэмэгдэж 8-9 болсон нь цөмийн зэвсэг үл дэлгэрүүлэх, зэвсэглэлийг хязгаарлах асуудлуудыг хурцаар тавих болов. Энэ мэтийн олон тулгамдсан асуудлуудыг шийдвэрлэхийн төлөө НАТО-гийн бүрэлдхүүнд, НҮБ-ын ивээл дор АНУ гадаад бодлогын үйл ажиллагаагаа явуулж байна.

АНУ-д улс төрийн бодлогыг хэрэгжүүлэх тухайд нэг биш, харин олон засгийн газруудын үйл ажиллагааны талаар ярина гэсэн үг. 1997 оны байлаар АНУ-д Холбооны засгийн газрыг оруулаад 87000 гаруй засаглалын бүтэц, тухайлбал, 50 муж, 3043 тойрог, 19372 хот, 16629 дүүрэг, 13726 орон нутгийн сургуулийн хэсгүүд, 34683 тусгай тойргууд байна. Эдгээр засаг захиргааны нэгж бүр өөрийн бодлогыг хэрэгжүүлэх үндсэн хуулийн болон зиндаа зэрэглэлийн тодорхой эрх мэдэлтэй байдаг. Энэхүү 87453 бүтцээс холбооны засгийн газар өөрийн орлогын хамгийн ихийг, жишээ нь, бүх татварын 69 хувь, бусад хураамжийн 59 хувийг олж авдаг байна. Энэ хэмжээ Британи, Швед, Япон мэтийн нэгдмэл улсуудаас бага, харин холбооны улсууд дотроо хамгийн өндөр юм байна. АНУ-д ҮНБ-ий 29 хувийг татварын орлогоос бүрдүүлдэг нь аж үйлдвэржсэн орнууд дотор (хамгийн өндөр нь Швед- 56,9%) хамгийн доод хэмжээ ажээ. Америкийн засгийн газрын бүтцүүдийн нийт зарлагын тэн хагасаас илүү нь холбооны засгийн газарт, үлдсэн хэсэг нь муж, орон нутгийн засаг захиргаанд оногддог байна. Төсвийн 63 хувийг дотоод нийгмийн хэрэгцээнд, 18 хувийг батлан хамгаалахад, 15 хувийг улсын өрийг төлөхөд зарцуулах жишээтэй. Нэг хүнд ногдох эрүүл мэндийн зардлаар АНУ дэлхийд тэргүүлдэг бол 25-64 насны иргэдийн 24 хувь нь их сургуулийн боловсролтой байна.

Америкийн улстөрийг авч үзнэ гэдэг бол **Үндсэн хуулиас** нь эхэлнэ гэсэн үг. АНУ-ыг харьцангуй “залуу” улс гэх нь цөөнгүй. Гэвч эдүгээ дэлхийн улсууд мөрдөж байгаа бүх бичмэл үндсэн хуулиуд дотроос Америкийн Нэгдсэн Улсын Үндсэн хууль хамгийн “ахмад” нь юм. Гэвч үндсэн хуульт ёсыг үүсгэж шинэ маягийн Холбооны улс байгуулж дэлхийн тэргүүлэх гүрэн болтол хөгжүүлсэн тэр зам америкчуудын хувьд шулуун дардан байгаагүй нь лавтай.

1775 – 1783 оны Хувьсгалын дайнд америкчууд тусгаар тогтнолоо олж авсан нь түүхэн үйл явдал байсан ч үүний дараа олон бэрхшээлүүдтэй тулгарчээ. Манай гариг дээр өдгөө 200 гаруй үндэсний төр улс байдаг гэвэл тэдгээрийн ихэнх нь харьцангуй саявтар тусгаар улс болсон юм. Дэлхийн улсуудын 73 гаруй хувь нь дэлхийн II дайны дараа тусгаар тогтнолоо зарлажээ. Тэдгээрийн заримынх нь улс төрийн байгуулал хөл гараа олигтой ололгүй өнөө хүрч цаашдын хөгжлийн загвараа сонгох гэж оролдож байна. Тэгвэл эдгээр улсуудын өмнө тулгарч байгаа сорилт бэрхшээлүүд олон шинжээрээ 1783 оны

дараахь Америктай төсөөтэй байгааг тэмдэглэсэн байдаг. Тэр үед америкийн муж улс бүр тусгаар тогтносон улс шиг авирлаж байв. Бүгд өөрсдийн үзэмжээр ажил хэргээ явуулж, үндэсний хэрэгцээ шаардлагыг үл хайхран хөрш улсууд бие биеийнхээ бараанд татвар ногдуулж байжээ. Зарим муж улсад бүр дахин зэвсэг барьж бослого гаргахдаа тулсан байна. Ийм нөхцөлд муж улсууд үндсэн хууль баталж, түүгээр дамжин нэг гэр дотор багтах зайлшгүй хэрэгцээ үүссэн нь илэрхий. Үндсэн хуулийг боловсруулж баталсан нь дэлхийн бөмбөрцгийн баруун хагаст төдийгүй дэлхийн хэмжээнд улс төрийн шинэ байгууллыг урлан дархалсан хэрэг байв. Учир нь хожим хойно чухамхүү олон улс эл зам мөрөөр замнасан байдаг. Энэ үйл явцад тухайлбал, *холбооны улсын* шинэ загварыг гаргаж, засаглал хуваах онолыг анх удаа америкийн бодит хөрсөн дээр буулгаж эрх мэдлийн харилцан хяналт, тэнцвэржилтийн зарчмыг (*checks and balances*) хэрэгжүүлсэн юм. Улс төрийн хурц асуудлуудыг зөвшилцлийн замаар шийдвэрлэж болдгийг нотлосон бөгөөд үй олон *харилцан буулт* хийсний дотор ялангуяа Сенат, Төлөөлөгчдийн танхим дахь хүн амын төлөөллийн тоо, боолчлол, хувь хүний эрхийн асуудлыг шийдснээс тод харагддаг. Мөн үндсэн хуулийн маргаан мэтгэлцээний явцад анхны улс төрийн намууд үүссэн байна. Ийнхүү улс төрийн ширүүн тэмцэл, их зөвшилцөл, өмнөх үеийн улс төрийн сэтгэлгээний өв, олон чухал баримт бичгүүдийг ашиглан боловсруулсан Үндсэн хууль 1787 онд бэлэн болж, 1789 онд албан ёсоор батлагдсан түүхтэй. Гарын үсэг зурсан 55 төлөөлөгч дотор Вашингтон, Франклин, Хамильтон, Мадисон, Моррис зэрэг шинэ үндэстний гарамгай удирдагчид, нэрт зүтгэлтнүүд байв. Угсаа гарвал, ашиг сонирхол, нийгмийн байдлаараа өөр өөр байсан ч тэд Үндсэн хуулийн оршилд тунхагласан “Нэгдсэн улсын **ард түмэн бид** улам төгс боловсронгуй холбооны улс төлөвшүүлэн бүрэлдүүлэхийн төлөө, шударга шүүх ёсыг тогтоох, дотоодын амгалан тайван байдлыг баталгаажуулах, хамтран батлан хамгаалах, бүх нийтийн сайн сайхан аж байдалд тус дөхөм болохын тулд түүнчлэн өөрсдөдөө болон хойч үеийнхэндээ Эрх чөлөөний үр шимийг эдлүүлэх зорилгоор Америкийн Нэгдсэн Улс даяар энэхүү Үндсэн Хуулийг тогтоож ёслол төгөлдөр тунхаглан баталж байна” гэсэн үндсэн зорилго дор нэгдэцгээсэн байна.

Америкийн Атлантын далайн эргийн орчмын өөр хоорондоо эрс ялгаатай 13 муж улсын 4 сая хүнийг засаглах үндсийг тогтоохоор XVIII зууны сүүлчээр анхлан боловсрогдсон тэрхүү баримт бичгийн үндсэн заалтууд зөвхөн 27 нэмэлт өөрчлөлттэйгээр хэвээр үлдэж, өнөөдөр Атлантын далайгаас Номхон далай хүртэл сунаж үргэлжилсэн уудам нутгийг эзэлж, улам олон янз болсон 50 муж улсын 300 сая гаруй америкчуудын хэрэгцээнд үйлчилсээр байгаа ажээ. Дурдсан 27 нэмэлт өөрчлөлтүүдээс хамгийн чухалд эхний 10 нэмэлт ордог. Тэдгээрийг бүхэлд нь Эрхийн тунхаглал гэдэг бөгөөд үндэсний засгийн газраас зөрчиж үл болох хувь хүний эрхүүдийг тоочиж жагсаасан байдаг. Иргэний дайн дууссаны дараахан оруулсан 14-р нэмэлт өөрчлөлт холбооны хуулиуд муж улсуудын хуулиас дээд хүчинтэйг зааж, муж улсуудад америк иргэдийн эрх, эрх чөлөөг зөрчихийг хориглосон бол 13-р нэмэлтээр боолчлолыг хориглож, 15-р нэмэлт боол байсан хүмүүст сонгуулийн эрх олгож, 19-р нэмэлт (1920) эмэгтэйчүүдэд сонгох эрх олгож, 22-р нэмэлт (1951) ерөнхийлөгчийн алба хаших хугацааг хоёр сонгуулиар хязгаарласан байх жишээтэй. Сүүлчийн 27-р нэмэлт нь (1992) Сенатын болон Төлөөлөгчдийн танхимын гишүүдийн ажлын хөлсөнд өөрчлөлт оруулж буй хууль дараагийн сонгууль болтол үйлчлэхгүй байх тухай заасан байна. Ийм нэмэлт өөрчлөлтүүд орсон хэдий ч 1789 оны Үндсэн хуулийн бүх үндсэн элементүүд хүчинтэй хэвээр үлджээ. Америкийн

төрийн байгуулал хөгжлийн явцад уламжлагдсан ёс заншил, хууль эрх зүйн шийдвэрүүдийн нөлөөгөөр өөрчлөгдсөөр байсан ч Үндсэн хууль дахь нэг ч үгийг хөндөөгүйг онцлон тэмдэглэдэг. Тухайлбал, шүүхийн хяналтын систем нэвтрүүлсэн, улс төрийн намууд гарч ирсэн, ерөнхийлөгчийн сонгуулийг хэдхэн хүний өрөө тасалгаанаас гаргаж бүх иргэдэд нээлттэй үндэсний хэмжээний үйл хэрэг болгосон зэрэг нь үүний жишээ юм. Ийнхүү АНУ-ын Үндсэн Хуулийн зүйл заалтууд, тэдгээрийг амьдрал дээр сахиж мөрдсөн практик нийлээд *Үндсэн хуулийн тогтолцоог* нь бүрдүүлдэг байна. Энэ нь -Холбооны улс, -Засгийн эрх мэдлийн хуваарилалт, -Шүүхийн хяналт гэсэн ялгарах гурван онцлог шинжтэй ажгуу.

Холбооны улс (federalism) гэдэг нь холбооны болон муж улсуудын засгийн газруудын хооронд эрх мэдлийг хуваасан, гэхдээ муж улс болгон өөрийн статусын хүрээнд хуулийн дагуу бүрэн эрх эдэлдэг улс төрийн систем юм. Түүхэнд ийм улсууд байсан боловч холбооны улсын анхны орчин үеийн загварыг америкийн Үндсэн хуулийг зохиогчид бий болгосон байна. Муж улсууд америкийн төрд үндэсний хүчирхэг засгийн газар хэрэгтэй гэдэг дээр санал нэгдэж байсан боловч зарим нь тэдэнд эрх мэдэл өгөөгүй цагт үндэсний засгийн газарт орохоос татгалзаж байв. Засаглалын эрх мэдлийг төв засгийн газар ба муж улсуудын засгийн газар хооронд хувааж, Сенатад муж улсуудын тэгш төлөөлөл олгох замаар энэ мухардлаас гарчээ. Гагцхүү ийм нөхцөлд том, жижиг муж улсууд шинэ үндсэн хуулийг батлахыг зөвшөөрөв. Үүний зэрэгцээ америкийг үндэслэгчид олонхийн бүлгийн зүгээс гарч болзошгүй дарангуйллын аюулаас ихэд болгоомжилж байсан учраас үндэсний засгийн газар ба муж улсуудын засгийн газар хооронд эрх мэдлийг хуваах зарчмыг бие биеэсээ хараат бус хууль тогтоох, гүйцэтгэх, шүүхийн салаа мөчрүүдийг байгуулахтай хослуулах хэрэгтэй гэж үзэж байв. Америкийн холбооны системийг Австрали, Канад, Герман, Швейцари зэрэг дэлхийн олон улсууд авч хэрэглэсэн юм. Америкийн холбооны систем төрийн эрх мэдлийг хуваарилахдаа, тухайлбал, холбооны засгийн газар дайн зарлах, гадаад орнуудтай гэрээ хэлэлцээр хийх, зоос мөнгөн тэмдэгт үйлдвэрлэх, муж улсуудын хоорондын худалдааг зохицуулах эрх мэдэлтэй байхад муж улсуудын засгийн газарт үндсэндээ боловсрол, гэрлэлтийг батлах, цуцлах, бусад мужуудтай худалдаа хийх, жолооны үнэмлэх олгох зэрэг эрх мэдлийг олгосон байдаг. Холбооны засгийн газар сургууль барих, зам тавих, настнууд, өвчтнүүдэд тэтгэвэр тэтгэмж олгоход муж улсуудад татаас өгдөг байна. Татвар авах, гэмт хэргүүд, тэдгээрийн шийтгэлийг тодорхойлох зэрэг нь төв засгийн газар, мужуудын засгийн газрын аль алиных нь эрх мэдэлд багтдаг. Ийнхүү муж улсуудын засгийн газар үндсэн хуулийн тодорхой зүйл, нэмэлтүүдэд зааснаас давж эрх мэдэл эдэлдэггүй бол холбооны засгийн газар муж улсуудын эрх мэдэлд байдаг асуудлуудад хутгалдаж оролцох үндсэн хуулийн эрх байдаггүй.

АНУ-ын улс төрийн системийн нэг онцлог нь дээр дурдснаар **засаглалын эрх мэдлийг бие даасан гурван салаа мөчирт** хуваадаг. Өөрөөр хэлбэл засаглалын нэг салаа мөчирт ажиллаж байгаа хүн нөгөө хоёрт нэг зэрэг ажиллаж болохгүй гэсэн үг. Энэ нь парламентын засаглалтай улсуудад байдаг “*эрх мэдлийн нийлэлт*” буюу гүйцэтгэх засаглалын тэргүүн парламентын гишүүн байдаг.

Засаглал хуваадаг энэ системд засаглалын гурван салаа мөчрийг толгойлдог хүмүүс өөр өөр хэлбэрээр харилцан адилгүй хугацаагаар сонгогддог. Конгрессын гишүүд шууд сонгуулиар хоёр жилийн хугацаатай сонгогдох бөгөөд дахин сонгогдохыг хязгаарлаагүй. Сенатын гишүүд шууд

сонгуулиар 6 жилийн хугацаатай сонгогдох бөгөөд дахин хэдэн ч удаа сонгогдож болно, гэхдээ сенаторуудын гуравны нэг нь 2 жил тутам шинээр эсвэл дахин сонгогддог. Ерөнхийлөгчийг *сонгогчдын коллеги* 4 жилийн хугацаатай сонгох ба гэхдээ хоёроос илүүгүй удаа сонгогдоно. Холбооны бүх шүүгчид, түүний дотор Дээд шүүхийн гишүүдийг Ерөнхийлөгч томилж Сенатын олонхи батламжилна.

Төрийн эрх мэдлийн хуваарилалтын үндэс нь эрх мэдлийн **харилцан хяналт, тэнцвэрийн тогтолцоо** (checks and balances) юм. Түүний ачаар салаа мөчрийн нэг нь нөгөө хоёр салаа мөчир түүний үндсэн хуулийн эрхийг булаан авахаар завдахад саад хийх чадвартай байна гэсэн үг. Жишээ нь, Сенат нь ерөнхийлөгчийн өндөр албан тушаалд нэр дэвшүүлсэн хүмүүсийг батлахгүй байх, эсвэл олон улсын гэрээг соёрхохоос татгалзаж болно. Конгрессын хоёр танхим хамтарч ерөнхийлөгчд эсвэл холбооны шүүхийн гишүүдийг импичментээр огцруулж болно. Ерөнхийлөгч эргээд конгрессын ямар ч хуулийн төсөлд хориг тавих эрхтэй бөгөөд конгресс түүнийг гуравны хоёрын саналаар цуцална. **Америкийн Ерөнхийлөгч** төрийн тэргүүн. Түүнийг сонгогчдын коллегиор дамжуулж бүх ард түмэн 4 жилийн хугацаагаар сонгоно. Жилийн цалин 400000 доллар. Бүх нийтийн сонгууль 11-р сард болж 1-р сарын 20-ны өдөр албан үүргээ хүлээн авах ёслол болно. Америкийн уугуул иргэн, 35-аас доошгүй настай, Америкт доод тал нь 14 жил оршин суусан байна. Үндсэн үүрэг нь Үндсэн хуулийг хамгаалах ба Конгрессын баталсан хуулийг хэрэгжүүлэх. *Бусад эрх мэдэл:* Конгресст хуулийн төсөл санаачлах; Конгрессын тусгай чуулган зарлах; Конгресст илгээлт явуулах; хуульд гарын үсэг зурах, хориг тавих; холбооны шүүгчдийг томилох; холбооны департаментууд, агентлагуудын тэргүүн, холбооны бусад гол албан тушаалтнуудыг томилох; гадаад орнуудад суух төлөөлөгчдийг томилох; гадаад улсуудтай албан ёсоор харилцах; зэвсэгт хүчний ерөнхий командлагчийн үүрэг биелүүлэх; АНУ-ын эсрэг гэмт хэрэгт уучлал үзүүлэх. Гүйцэтгэх засаглалын 14 департамент ерөнхийлөгчд зөвлөгөө, туслалцаа үзүүлнэ (Хавсралт 5).

Дээд шүүх ерөнхийлөгч болон конгрессын ямарч хуулийн төслийг үндсэн хууль зөрчсөн гэсэн үндэслэлээр хүчингүй болгох эрхтэй.

Үндсэн хуулийн шүүхийн хяналт (Judicial review) гэдэг нь хууль тогтоох болон гүйцэтгэх засаглалын үйлдлийг үндсэн хууль бус гэж зарладаг эрх гэж ойлгож болох юм. Америкийн бүх шүүх, түүний дотор холбооны доод шатны шүүхүүд, мужуудын бүх шатны шүүхүүд энэ эрхийг эдэлж байдаг. Гэхдээ үндсэн хуулийг хөндсөн бүх асуудлаар эцсийн шийдвэр гаргах эрх АНУ-ын Дээд шүүхэд оногддог. АНУ бол уул эрхийг шүүхийн системийн жирийн бүрэлдхүүн хэсэг-даван заалдах дээд шүүхэд олгосон байдаг цөөхөн орнуудын нэг ажээ. Ийм журам Австрали, Канад зэрэг 12 оронд байдаг гэж судлаачид дурдсан байдаг. Гэвч тэдгээрийн заримд нь (Австри, Итали г.м.) эцсийн шийдвэрийг хууль эрхийн бүтцэд ордоггүй тусгай арбитрын байгууллага гаргадаг бол Мексик, Швейцари зэрэг улсуудад тэдгээрийн эрх мэдэл “холбооны зуучлагч”-ын чиг үүргээр хязгаарлагдаж хууль тогтоох, гүйцэтгэх төв байгууллагын шийдвэрт хориг тавьж чаддаггүй байна. Иймээс үндсэн хуулийн шүүхийн хяналт нь америкийн системийн нэг онцлог гэж хэлж болох юм.

Тухайн орны улс төрийн хөгжлийг, тухайлбал, төрийн тогтолцоо, улс төрийн нам, сонирхлын бүлгүүдийн институтжилт, үйл байдал, иргэдийн улс төрийн оролцоог илтгэн харуулах төвлөрсөн илэрхийлэл бол үндэстний улс төрийн соёл мөн. Энэ үүднээс аваад үзвэл америкийн улс төрийн нам,

сонирхлын бүлгүүд, сонгууль ихээхэн өвөрмөц онцлогтой болох нь ажиглагдана.

Америкийн улс төрийн намууд дээр дурдснаар Үндсэн хуулийг хэлэлцэх явцаас эхтэй ч *Үндсэн хуульд тусгагдаагүй*, харин өөрийн зүй тогтлын дагуу хөгжсөөр америкийн ардчиллын нэг гол шинж, дэлхийн анхны намууд болж чаджээ. Үндсэн хууль зохиогчид улс төрийн намын ролийг төдийлөн ойшоож үзэхгүй байснаас тэд эрх мэдлийн тусгаарлах, харилцан хяналт, тэнцвэр, холбооны байгуулал, ерөнхийлөгчийг сонгогчдын коллегитор дамжуулан сонгох зэрэг үндсэн хуулийн янз бүрийн заалтуудаар шинэ бүгд найрамдах улсыг улс төрийн намууд, бүлэглэлүүдээс тусгаарлаж болно гэж төсөөлж байв. Гэвч Ерөнхийлөгчд нэр дэвшүүлэх *намын үндэсний их хурал, анхан шатны сонгууль* нь хэдийгээр Үндсэн хуульд тусгалаа олоогүй ч түүхэн хөгжлийн явцад америк системийн ялгарах шинжүүдийн тоонд зүй ёсоор орох болжээ.

Намуудын хөгжил сонгуулийн эрхийн өргөжилтөөс шууд хамааралтай байсан бөгөөд энэ үйл явцад сонгогчдыг дайчлах гол хөшүүргийн үүрэг гүйцэтгэж, 1830-аад он гэхэд намууд америкийн ардчиллын салшгүй бүрэлдхүүн хэсэг болжээ. Америкийн улс төрийн тогтвортой байдлыг 100 гаруй жилийн турш *хоёр нам эрх барьж* байсантай холбож үзэх нь ч бий. Өнөөдөр Бүгд найрамдах нам (БНН), Ардчилсан намууд (АН) улс төрийн үйл явцад гүнзгий нэвтрэн орж чадсан байна. Америкчуудын 60 хувь нь энэ хоёр намын аль нэгийг талархан дэмждэг бөгөөд хэдийгээр өөрсдийгөө бие даагчид хэмээн нэрлэгчид ч намуудын аль нэгд нь тал өгдөг байна. Жишээ нь, 1980-1996 оны хоорондох ерөнхийлөгчийн таван удаагийн сонгуульд бие даагчдын 75 хувь хоёр намын аль нэг тийш “хэвийсэн” байна.

Намын нөлөө төр засагт нэвтэрч орсон байдаг нь илэрхий. Хоёр зонхилогч нам ерөнхийлөгч, Конгресс, мужийн захирагчид, мужуудын хууль тогтоох хуралд одоо ч ноёлох байр эзэлж байдаг. 1852 оноос хойш болон Дэлхийн II дайны дараа сонгогчдын 94,8 хувь нь БНН, АН-аас ерөнхийлөгчд нэр дэвшигчдэд санал өгч байгаа ажээ. 2002 оны конгрессын болон орон нутгийн сонгуулийн дараа 100 Сенатчдын дотор нэг бие даагч, 435 Төлөөлөгчдийн дунд 2 бие даагч байсан бол 50 мужийн захирагч бүгд хоёр намын гишүүн, муж улсуудын 7300 гаруй хууль тогтоогч нараас ердөө 21 нь сайхь хоёр намын гишүүн биш байв.

Ардчилсан Америкт 1860-аад оноос хойш хоёр нам сонгуульд “босоо” байж, хоёр намын системээ хадгалсаар байгаагийн учир юу вэ? *Нэгдүгээрт*, АНУ-д үндэсний болон мужийн хууль тогтоогчдын сонгууль нэг мандаттай тойргийн (SMD) системээр явж ирсэн. Энэ нь тухайн тойрогт харьцангуй олонхийн санал авсан нэр дэвшигч ялна гэсэн үг бөгөөд өөрөөр хэлбэл тойрогт зөвхөн нэг нам ялахыг л зөвшөөрдөг. Иймээс эл систем өргөн бааз суурь бүхий хоёр нам байх нөхцлийг бүрдүүлж байдаг. *Хоёрдугаарт*, ерөнхийлөгчийн сонгуулийн сонгогчдын коллегитой холбоотой. Энэ системээр америкчууд техник талаасаа ерөнхийлөгчид шууд санал өгөхгүй байна гэсэн үг. Үүний оронд тэд аль нэг нэр дэвшигчийн төлөө саналаа өгөх “сонгогчид”-ын нэрсийн жагсаалтад муж улс дотроо саналаа өгч байгаа хэрэг. Ерөнхийлөгчөөр сонгогдоход 50 муж улсын 538 саналын дийлэнхийг авах ёстой. Тэгвэл тойргийн сонгогчдын санал ялагч бүхнийг авах зарчмаар (WTA) хуваарилагддаг учраас гуравдагч намд онц бэрхшээлтэй болно. Учир нь нэр дэвшигч хэдхэн саналаар илүү байлаа ч тухайн мужийн сонгогчдын саналыг бүгдийг нь авлаа гэсэн үг. Иймд сонгогчдын коллеги SMD системийн нэг адил гуравдагч намд

ялах боломжийг бараг олгохгүй байна. *Гуравдугаарт*, хоёр том нам бусад намуудад таатай дүрэм журам батлах сонирхол бага байна. Саналын хуудсанд нэрээ бичүүлнэ гэдэг шинэ намын хувьд үнэхээр хэцүү, нэн өндөр өртөг шаардана. Жишээ нь, Хойд Каролина мужид сонгуулийн хуудсанд нэр дэвшигчээ байрлуулахад шинэ намаас 58842 хүний гарын үсэг нэхжээ. Үүнээс гадна Холбооны сонгуулийн кампанийн хууль ерөнхийлөгчийн сонгуулийн кампанийн зардлыг өндөр тогтоосон нь хоёр намд ашигтай, сонгогчдын саналын дөнгөж 5 хувийн босгыг арай чүү давсан жижиг намд горьдох хэрэггүй нь тодорхой. *Дөрөвдүгээрт*, америкийн сонгуулийн нэр дэвшүүлэх өвөрмөц үйл явц гуравдахь намд саад учруулдаг. Конгресс, мужийн албан тушаал, ерөнхийлөгчд намаас нэр дэвшүүлдэг анхан шатны сонгуулийн систем энд үйлчилнэ. Ихэнх оронд намаас нэр дэвшихийг намын байгууллагууд, намын удирдагчид хянаж байдаг. Тэгвэл АНУ-д БНН,АН-ын нэр дэвшигч хэн байх вэ гэдгийг эцсийн бүлэгт сонгогчид тодорхойлдог. Энэ систем намын дотоод зохион байгуулалтыг сулруулдаг ч сонгогчдыг өргөн оролцуулсан нэр дэвшүүлэх үйл явц хоёр намыг бараг 150 жил сонгуульд давамгайлахад хувь нэмрээ оруулжээ. Энэ нь гуравдагч нам байгуулах гэсэн зүтгэлийг үндсэнд нь ашиггүй болгодог байна.

Америкийн намуудын сонгуулийн дэмжлэг нь олон анги давхаргын өргөн бааз суурь дээр тулгуурладаг. Африк гаралтай америкчууд, эмэгтэйчүүд, орлого, боловсролын төвшин багатай хэсэг ихэвчлэн Ардчилсан намыг дэмждэг онцлогтой ч хоёр нам хоёулаа нийгэм-эдийн засгийн гол бүлэг бүрээс дэмжлэг авч чаддаг. Америкийн намууд дотоод нэгдэл сул, үзэл суртлын зөрчилдөөн багатай, ерөнхийдөө төвийн байр суурь баримталж байдгийг дурдаж болно. Энэ нь үүссэн цагаасаа намуудын гол ажил нь сонгууль, төрийн албан тушаалтнуудыг хянах явдал байсантай холбоотой юм. Хоёр гол намын аливаа нэг номлолтой хэт зууралддаггүй үйл байдал америкийн нийгмийн олон янз байдлыг харгалзах, эв зүйг хадгалахад нэг талаас бололцоо олгосон, нөгөө талаас гуравдагч намууд, эсэргүүцлийн хөдөлгөөнүүдийг саармагжуулахад нөлөөлдөг гэж болох билээ. Гэхдээ энэ хоёр намын улс төрийн бодлого огт ялгарддаггүй гэсэн хэрэг бас биш.

Үзэл суртлын ойлголтоор аваад үзвэл хоёр намыг либерал, консерватив үзэлтэй хүмүүсийн тодорхой хэсгүүд дэмждэг ч БНН-тай харьцуулахад АН-д либералууд илүүтэй байдаг нь Конгресс дахь намын бүрэлдхүүнээс харагддаг байна. АН-ынхан улс орны тулгамдсан зорилтуудыг шийдвэрлэхэд засгийн газар идэвхтэй үүрэг гүйцэтгэх ёстой гэж үзэж байхад бүгд найрамдахчууд эсрэг байр суурьтай байдаг. АН тэтгэвэр тэтгэмж, боловсрол, эрүүл мэндэд төсвөөс ахиу хуваарилалт хийх ёстой, харин засгийн газар иргэдийн зан суртхуун, оюун санаа, сүсэг бишрэлд аль болох бага оролцох ёстой гэдэг бол БНН садар самууны кино үзүүлэх, дунд сургуульд мөргөл үйлдэх гэх мэтийг хориглох ёстой гэж үздэг байна. АН тэгш байдалд нааштай хандаж байхад БНН тэгш бололцоо бий болгохыг уриалах жишээтэй.

Америкийн намууд бусад орнуудад байдаг шаталсан зохион байгуулалтаас үндсээрээ ялгаатай. Холбооны, муж улсын, орон нутгийн төвшинд тэдгээрийн хороодын эрх мэдэл хууль эрх зүй болон өөр бусад утгаар ихээхэн хязгаарлагдсан байдаг. Түүнчлэн үндэсний намын хороод үндэсний их хуралд нэр дэвшигчдийг сонгохоос бусад үед муж улсуудын хороодын ажилд хөндлөнгөөс оролцох нь ховор. Конгресс, сенат, сонгуулийн кампанийн намын хороод намын Үндэсний хорооноос тусдаа бие даасан үйл ажиллагаа явуулна. Энэхүү төвлөрсөн бус зохион байгуулалт нь “төр дэх нам”-ын үйл байдалд ч

илрэлээ олдог. Иймээс ерөнхийлөгч дэвшүүлсэн төсөлдөө Конгресс дахь өөрийн намын гишүүдээсээ дэмжлэг авна гэдэгт баттай итгэх аргагүй, мөн Конгресс дахь намын удирдагчид өөрийн намын гишүүд нь намын бодлогоор саналаа өгнө гэж хүлээх аргагүй болно. Америкийн намуудын ийм зохион байгуулалт, эрх мэдлийн тархалт нь үндсэн хуулийн эрх мэдэл хуваарилах систем, тухайлбал, заслал гурван салаа мөчирт хуваагддаг, салаа мөчир бүр нь өөр өөр дэг, өөр өөр хугацаагаар байгуулагддаг, бие биеэсээ хараат бус байдгийн үр дагавар юм. Энэ бүхэн Британи, Энэтхэг, Итали, Нидерланд, Япон зэрэг олон улсуудтай харьцуулахад намын сахилга сул байгаа нь илэрхий байна. Жишээ нь, Америкийн нэрд гарсан ерөнхийлөгчдийн нэг Ф.Рузвельт өөрийн шинэ бодлогын чиг шугамыг эсэргүүцдэг нэр дэвшигчдийг зарим мужаас гаргахгүйн тулд анхан шатны сонгуульд нөлөөлөх гэсэн 23 оролдлогоос 12 нь бүтэлгүйтэж байжээ. Үүнээс хойш намын тэргүүн муж, орон нутгийн сонгуулийн нэр дэвшигчдэд нөлөөлөх нь бүтэшгүй зүйл гэсэн итгэл үнэмшил бий болжээ. АНУ-ын намын сул зохион байгуулалт, эрх мэдлийн хуваарилалт, алба хаших хугацаа янз бүр, ерөнхийлөгч, конгрессын гишүүдийг сонгох дэг ёс өөр өөр зэрэг нь нэг намаас ерөнхийлөгч гарсан байхад нөгөө нам нь Конгрессын нэг эсвэл хоёр танхимыг хянах нөхцлийг гол төлөв үүсгэдэг байна. Жишээ нь, 1946-1998 оны хооронд 26 сонгууль болсноос 10 нь хоёр өндөрлөгийг нэг нам, 16 нь хоёр нам тусдаа ерөнхийлөгч, конгрессыг хянах нөхцөл бүрджээ. Одоогийн байдлаар Ерөнхийлөгч, Сенатыг АН, Төлөөлөгчдийн танхимыг БНН тус тус хянаж байна. Гэтэл парламентын засаглалтай улсуудад нэг нам засгийн газрыг, нөгөө нь хууль тогтоох хурлыг хянах боломж бараг байдаггүй байна. Хэрэв парламент засгийн газрын шаардлагыг хүлээн авахаас татгалзвал засгийн газар огцорч парламентын санаанд нийцсэн дараагийн засгийн газар гарч ирэх, эсвэл парламент тарж шинэ сонгууль зарлагдаж парламентын шинэ олонхийн дэмжлэг хүлээсэн шинэ кабинет бүрдэнэ.

Америкийн иргэдийн улс төрийн оролцоо, ашиг сонирхлоо илэрхийлэх үйл явц, сонирхлын бүлгүүд, хэвлэл мэдээллийн хэрэгслийг сонгуулийн кампанитай уялдуулж авч үзвэл учир холбогдол нь илүү сайн тодрох учраас америкийн сонгуулийн талаар товч дурдья.

Шударга чөлөөт сонгууль бол ардчилсан улсыг ардчилсан биш улсаас ялгах нэг гол шалгуур мөн. Сонгууль ардчилсан оронд иргэд улс орноо удирдахад оролцож байгаа үндсэн арга хэлбэр бөгөөд үүний мөн чанарыг сонгуулийн идэвхийн (саналаа өгсөн хүмүүсийн тоог насанд хүрсэн нийт хүн амд харьцуулсан хувь) үзүүлэлт гэрчилдэг гэж болно. Тэгвэл АНУ-д сонгуулийн идэвх бусад ардчиллуудтай харьцуулахад ихээхэн доогуур, 1960 оноос хойш тасралтгүй буурч 1996 онд ерөнхийлөгчийн сонгуулийн ирц 49 хувь, конгресс, муж, орон нутгийн хууль тогтоох хурлынх үүнээс ч доогуур байсан нь америкийн түүхэнд хамгийн тааруухан үзүүлэлт байв. Үүнийг зарим судлаачид сонгогчид улстөрөөс залхсантай холбож байхад нөгөө хэсэг нь сонгуулийн идэвхийг тооцох аргачлалаар тайлбарлажээ. АНУ-д бусад улсуудын нэг адил сонгогчын нэр санал хураахаас өмнө нэрсийн жагсаалтад бичигдэх ёстой байдаг. Бусад оронд үүнийг төр засгийн байгууллагууд сонгогчдын өмнөөс хийчихдэг учраас сонгогчоос ямар ч санаачилга шаарддаггүй бол АНУ-д сонгуулийн бүртгэлийг хэн нэгэн түшмэд хийдэггүй бөгөөд сонгогч өөрөө л идэвх гаргах журамтай. Бусад оронд оршин суугаа газраа сольсон сонгогч нэг жагсаалтаас хасагдаж автоматаар өөр жагсаалд ордог бол америк сонгогч нэг мужаас нөгөөд шилжихэд шинэ бүртгэлд ордоггүй. АНУ-д 1993 онд бүртгэлийг хөнгөвчилсөн шинэ хууль гарч мужийн засгийн газрууд жолооны үнэмлэх авахад нь сонгогчыг

нэг зэрэг бүртгэж байхаар журамласан. Иймээс иргэн шуудангаар эсвэл халамжийн байгууллагаас бланк авч бүртгүүлэх зэргээр илүү чөлөөтэй болов. Дээр хэлснээр сонгуулийн идэвх тооцох хоёр арга байна. Нэг нь бүртгүүлсэн сонгогчдын нийт тооноос хувь гаргах, хоёрдахь нь насанд хүрсэн иргэдийн нийт тооноос, үүнд бүртгүүлээгүй эсвэл шилжиж бүртгэлээс хасагдсан, бүр америкийн иргэн бус хүмүүсийг оруулж тооцдог. Хоёр дахь хувилбар нь АНУ-д хэрэглэгдэж байна. Хоёр дахь аргачлалаар бусад ардчилсан орнуудтай харьцуулахад АНУ (ерөнхийлөгчийн сонгуулийн дүн, 52,6%) 23-р байрт орсон бол нэг дэх аргачлалаар дундаж үзүүлэлт 86,8 хувь болж 11-р байранд “давхижээ”.

АНУ-ын сонгуулийн идэвхийг сонгогч олон удаа санал өгдөгөөр бас тайлбарладаг. Иргэн 4-5 жилийн дотор хэдэн зуун сонголт хийх хэрэгтэй болно. Ерөнхийлөгчийн анхан шатны сонгууль, хоёр жил тутам Төлөөлөгчдийн танхимын сонгууль, 6 жилд хоёр удаа сенатын сонгууль, муж, хотын төвшинд гүйцэтгэх засгийн тэргүүнүүд, хууль тогтоох байгууллагын гишүүд, үүнээс гадна мужийн төрийн нарийн бичгийн дарга, ерөнхий прокурор, санхүү, боловсрол, шүүхийн удирдлага, сургуулийн захирал гэх мэт олон тооны албан тушаалтнуудын сонгууль болж бүгдэд нь иргэн саналаа өгөх хэрэгтэй бөгөөд жилд 19 удаа сонгуулийн хэсэг дээр очих шаардлагатай болно гэсэн үг. АНУ-д төрийн өндөр албан тушаалтнуудыг сонгох үйл явц гурван үе шатаар явах бөгөөд нэг дэх нь *нэр дэвшигчийг шилж сонгох*: энд улс төрийн намууд хэнийг намынхаа нүүр царай болгон гаргаж ирэх вэ гэдгийг шийдэх; хоёрдугаарт, *нэр дэвшүүлэх (номинаци)*: хэний нэрс саналын хуудсанд бичигдэх вэ гэдгийг эрх мэдэлтнүүд шийдэх; гуравдугаарт, *сонгууль*: сонгогч нэр дэвшигчдийн аль нэгэнд саналаа өгнө.

Судлаачдын үздэгээр нэр дэвшигчийг шилж сонгох нь тэргүүн зэргийн ач холбогдолтой байдаг. Энэ нь эцсийн бүлэгт сонгох олон хувилбаруудын бололцоог хумих үйл явц юм. Жишээ нь, АНУ-д ерөнхийлөгчд тавигдах шалгууруудыг хангасан хэдэн сая хүн байдаг ч тэднийг бүгдийг саналын хуудсанд бичих нь онолын хувьд байж болох ч практик дээр тэдний дотроос ухаалаг сонголт хийх ямар ч боломжгүй билээ. Иймээс өрсөлдөгчдийн хүрээг хумих үйл явцыг улс төрийн намууд хийдэг. Нам болгон өөрийн нэр дэвшигчдийг шилж сонгоод нэрсийг нь сонгуулийн хороонд өгч, энэ хороод тэдний нэрсийг саналын хуудсанд оруулдаг. АНУ-ын Ерөнхийлөгчийн сүүлийн 57 дахь удаагийн сонгуульд БНН-аас М.Ромни, АН-аас Б.Обама нар нэр дэвшсэн нь энэхүү номинаци сонгогчдод хоёр өрсөлдөгчийн хэнд нь санал өгөхийг хөнгөвчилж өгсөн гэсэн үг.

Нэр дэшигчдийг шилж сонгох нь хамгийн чухал гэдгийг тооцвол АНУ тэдгээр номинатуудын ихээхэн хэсгийг анхан шатны шууд сонгуулиар хийдэг дэлхийн ганц орон гэж болно. Бараг бүх ардчилсан улсуудад парламентад хэнийг нэр дэвшүүлэхийг намын удирдах байгууллагын хүрээнд шийдэх нь түгээмэл байдаг. Харин АНУ-д хэрэг дээрээ бүх чухал сонгуульд албан тушаалуудад анхан шатны шууд сонгуулиар (праймериз буюу “сунгаа”) нэр дэвшигчдийг гаргах буюу өөрөөр хэлбэл намын их хурлууд дээр биш, төрийн хяналт дор иргэд саналаа шууд илэрхийлэх замаар номинаци хийдгээрээ онцлог юм. Эдүгээ АНУ-д 25 мужид хаалттай праймериз байгаа бөгөөд энэ нь тухайн намын зөвхөн бүртгэлтэй гишүүд оролцоно. 14 мужийн шилжих праймериз – сонгогчид урьдчилсан сонгуулийн өдөр хүртэл ямар намыг дэмждэгээ тодорхойлоогүй байж болно. 9 мужийн нээлттэй праймериз – намын бүртгэл ерөөс байхгүй, сонгогчид аль намын нэр дэвшигчийн төлөө саналаа

өгөх, түүнийгээ зарлахгүй байж болно. Америкийн анхан шатны урьдчилсан шууд сонгууль нэр дэвшигчдийг шилж сонгох үйл явцыг илүү нээлттэй болгож, түүнд олон хүнийг татан оролцуулдагаараа бусад орнуудаас ялгаатай юм. Нэг үгээр АНУ-д бүртгэлтэй ямарч сонгогч өөрийн хүслээр ямарч нэр дэвшигчд саналаа өгөх эрхтэй бөгөөд энэ эрхээ америкийн сая сая иргэд сонгуулийн кампанид ашигладаг байна.

АНУ-д улс төрийн намууд төвлөрсөн бус зохион байгуулалттай, засаглалд нөлөөлөх нь харьцангуй сул байдагаас ашиг сонрхлыг илэрхийлэх, нэгтгэх үйл явцад **сонирхлын бүлгүүд** онцгой үүрэгтэй байдаг ажээ. Америкт зохион байгуулалттай, нөлөөтэй, хүчтэй сонирхлын бүлгүүд олон тоотой байдгаараа онцлог. Тэдгээрийг үндсэнд нь (1) Улс төрийн үйл ажиллагааны хороод (УТҮАХ); (2) шахалтын бүлгүүд буюу лобби гэж хоёр хувааж үзсэн байдаг.

УТҮАХ-д аль нэг намын харъяалалд багтаагүй, тодорхой нэр дэвшигчийг дэмждэггүй, гэхдээ сонгуулийн дүнд нөлөөлөхийн тулд тодорхой мөнгө хөрөнгө зардаг ямар ч улс төрийн шинжтэй байгууллагыг хамааруулж болдог. УТҮАХ –ын намаас ялгарах гол шинж нь тэдгээр нь өөрсдөө нэр дэвшүүлдэггүй бөгөөд тэдгээрийг юуны түрүүнд нэр дэвшигч аль намаас нэр дэвшсэн нь биш, харин түүний *улс төрийн чиг шугам ямар байгааг* сонирхож байдаг оршино. Иймээс тэд өөрт нь хамгийн чухал улс төрийн асуудлуудыг шийдвэрлэж чадна гэсэн хоёр гол намын нэр дэвшигчдийг ихэвчлэн дэмждэг байна. Жишээ нь, 1919 онд чухамхүү УТҮАХ-ы хүчээр Америкт “хуурай хууль”-ийг нэвтрүүлсэн 18-р нэмэлтийг оруулсан гэж түүхчид үздэг ажээ. XX зууны хамгийн нөлөөтэй УТҮАХ-ы нэг нь Улс төрийн боловсролын хороо бөгөөд зохион байгуулалттай хөдөлмөрийн үзэл санааг дэмждэг нэр дэвшигч нарт сая сая доллар, хэдэн мянган ухуулагчдыг гаргаж өгчээ. 1974 онд Холбооны сонгуулийн кампанийн тухай хуульд өөрчлөлт орсон үеэс эдгээр бүлгүүдийн үйл ажиллагаа илүү эрчимтэй болжээ. Учир нь энэ нэмэлт өөрчлөлтөөр сонгуулийн кампанийн санхүүжилтийн хэмжээг хатуу тогтоож өгчээ. ҮЭ, корпорациуд сонгуулийн кампанийг шууд санхүүжүүлэхийг хориглож, харин УТҮАХ-д санхүүгийн дэмжлэг үзүүлэхийг зөвшөөрсөн байна. Иймээс хороод улам олширч, 1974 онд 608 байсан бол 1994 онд 3954 болж өсчээ. УТҮАХ Холбооны Сонгуулийн комисст бүртгүүлж хэн хэдийг оруулсан, хэнийг дэмжихэд зарцуулагдсан тайлангаа тогмол танилцуулах ёстой. Хувь хүмүүс УТҮАХ –д жилд 5000-аас ихгүй доллар, нэр дэвшигч, нам, УТҮАХ-г дэмжихэд нийтдээ 25000-аас дээшгүй доллар оруулж болно. Хороо анхан шатны болон бүх нийтийн сонгуульд тус бүр 5000 доллар зарцуулах эрхтэй байдаг. Ерөнхийлөгчийн сонгууль үндсэндээ холбооны төсвөөс санхүүжигддэг учраас УТҮАХ хандивын ихэнхийг конгрессын сонгуульд зарцуулдаг байна. Хороодыг ерөнхийд нь - материаллаг сонирхлын мөр хөөсөн; -материаллаг бус тодорхой нэг асуудлыг хамгаалдаг; - үзэл суртлын гэж хувааж болно. Нэгдэх УТҮАХ нь сонгуульд ялбал тодорхой үйлдвэрийн газарт хууль тогтоомжийн дэмжлэг үзүүлэх нэр дэвшигчдийг санхүүжүүлнэ. Хоёрдахь нь, жишээ нь, “Үр хөндөх эрх” Үндэсний хороо (сонголт өгөх), “Амьдралын төлөө” Үндэсний хороо (үр хөндөлтийг хориглох) зөвхөн энэ асуудлыг шийдвэрлэхийн төлөө байна. Гуравдах нь либерал, эсвэл консерватив зарчмуудыг хэлбэрэлтгүй баримталдаг нэр дэвшигчдийг дэмждэг. УТҮАХ ашиг сонирхлоо хамгаалдаг өөр нэг арга нь төр дэх төлөөлөгчдөөрөө дамжуулан лобби хийх арга юм. Өнгөрсөн үед бүлгүүд өөрсдийн хүсэл сонирхлыг гүйцэлдүүлэхийн тулд конгрессын гишүүдийг худалдан авах аргыг

хэрэглэж байсан бөгөөд хууль боловсронгуй болж энэ нь хэт эрсдэлтэй болсноос одоо итгэн үнэмшүүлэх аргыг голдуу хэрэглэдэг болжээ.

Америкийн сонгуулийн кампанид сонирхлын бүлгүүд их үүрэгтэй байдгийн адил **олон нийтийн мэдээллийн хэрэгсэл** (ОНМХ) бас маш чухал байдаг. Өндөр хөгжсөн орнуудын нэг адил АНУ-д ОНМХ дотроос телевиз мэдээллийн хамгийн нөлөөтэй хэрэгсэл байдаг. Телевиз (ТВ) хувийн болон нийтийн мэдэлд байна. Улсын теле, радио сувгууд орлогынхоо 29 хувийг муж, орон нутгийн засгийн газруудын санхүүжилтээс, 22 хувийг сонсогч, үзэгчдийн хураамжаас, 19 хувийг холбооны засгийн газраас, 18 хувийг хувийн бизнесийн дэмжлэгээс, 12 хувийг сангууд, бусад эх үүсвэрээс авдаг байна. Сонин, сэтгүүл, ном хэвлэлийн улс төрийн агуулгыг төрөөс хянадаггүй. Гэхдээ гүтгэж гүжирдэх, нэр төрийг гутаасан тухай асуудлыг хуулиар зохицуулдаг.

Радио, телевиз илүү хяналттай бөгөөд Харилцаа холбооны комиссоос 5 жил тутам шинэчлэн олгодог зөвшөөрөл авсан тохиолдолд нэвтрүүлэг явуулна. Уг зөвшөөрөлд давтамжын цар хүрээ, нэвтрүүлэх цаг, дамжуулагчийн хүчин чадал, бүр антены өндөр зэргийг тусгасан байхаас гадна нэвтрүүлгүүдийн агуулгын тодорхой стандартуудыг зааж өгдөг байна. ТВ аль нэгэн нэр дэвшигчд эфирын цагийг өгөхгүй байж болох боловч хэрэв нэг нэр дэвшигчд өгсөн бол түүний бусад бүх өрсөлдөгч нарт ижил үнэлгээгээр, тэдний заасан ойролцоо цагт өгөх үүрэгтэй. Хэрэв ТВ сувгийн удирдлага улс төрийн рекламыг нэвтрүүлэхийг хүсэхгүй байлаа ч тэрбээр эфирын тодорхой цагийг арилжааны рекламн үнээс арай доогуур худалдан авахыг хүссэн нэр дэвшигч, намд борлуулах хэрэгтэй болно. Хэрэв нэвтрүүлгийн явцад нэр дэвшигч бусдын эсрэг ёс суртхууны дайралт хийсэн бол хариу өгөх эфирын цагийг нөгөө талд үнэгүй олгох ёстой.

Дээд шүүх сонин хэвлэлийн тоонд хязгаар тавьдаггүй хэрнээ радио, ТВ тоог хязгаарладаг нь техникийн учир шалтгаантай байна. Хоёр станц нэг давтамжаар нэг хүлээн авах бүс дээр нэвтрүүлэх нь тэд бие биеийнхээ нэвтрүүлгийг “дарж”, нэвтрүүлэг ямар ч боломжгүй болно. Иймээс нэвтрүүлэг нь үндэсний дархан цаазтай газар, хөлөг онгоц хөвдөг гол мөрөн зэрэг нийтэд хүртээлтэй баялагийн хэмжээнд тавигдаж засгийн газар зөвхөн давтамжийн хэмжээг төдийгүй, нэвтрүүлэг нь нийгмийн ашиг тусын тулд түүний хэрэгцээг хангаж байх шаардлагын үүднээс тодорхой стандартууд тавих эрхтэй байдаг ажээ.

1950-иад он хүртэл АНУ-д сонгуулийн кампанийг намын ажилтнууд явуулж, сонгогчидтой холбоо харилцаа тогтоож, улс төрийн реклам сонинд нийтлэх, ухуулах хуудас, товхимол хэвлэх зэргээр ОНМХ-ийг ашиглаж байв. Цаашдаа хэвлэл мэдээлэл хөгжихийн хэрээр сонгогчдыг татахын тулд АНУ-д нам, нэр дэвшигчдийн сонгуулийн технологи ихээхэн өөрчлөгдөж эхэлжээ. Төлбөртэй ТВ рекламууд, “Talk Show” ярилцлагын хэлбэрийг өргөн ашиглах болов. Олон нийтийн санаа бодлын судалгаа явуулж, сонгуулийн тойргуудын хүн амын бүтэц, сонгогчдын үйл байдлын талаар баримт цуглуулж дүн шинжилгээ хийх болжээ. Сонгуулийн кампанийг намын ажилтнууд бус, харин сонгуулиар мэргэшсэн мэргэжилтнүүд явуулдаг болсон. ТВ ярилцлага, мэтгэлцээнийг нэр дэвшигчдийн хооронд өргөн явуулах болов. Америкт ерөнхийлөгчд нэр дэвшигчдийн халз ярилцлагыг 1960 онд анх зохион байгуулсан нь эдүгээ бусад улс орнуудад түгээмэл хэрэглэгдэх болжээ. Ийнхүү америкийн ардчиллын бүх гол үнэт зүйлс сонгуультай ямар нэгэн шижмээр холбогдож байгааг харж байна.

Энэ бүхнээс бид Америкийн улс төрийн системийн мөн чанар, өвөрмөц онцлог шинжүүдийг үндсэн хуульт ёс, холбооны систем, засаглал хуваах зарчим, ерөнхийлөгчийн гүйцэтгэх засаглал, шүүхийн үндсэн хуулийн хяналт, хоёр намын систем, намын сул сахилга, анхан шатны урьдчилсан сонгууль, сонирхлын бүлгүүдийн плюраль систем, сонгуулийн кампанийн санхүүжилт, технологи тодорхойлж байдаг гэсэн дүгнэлтийг хийж болох юм.